

Сербське підгрунття Харківського університету: Атанасіє Стойкович

Харківському університетові, який стояв біля витоків українського національного Відродження, належить помітне місце в історії взаємин Слобожанського краю з сербами. Про це, зокрема, свідчить діяльність в його стінах на початку ХІХ століття значної групи сербських учених: із 29 іноземних професорів і ад'юнктів, що працювали тут у перше десятиліття, 7 походили із Балканського півострова або Воеводини¹: Атанасіє (Афанасій, Опанас) Стойкович, Теодор (Федір) Філіпович, Лазар Паулович (Павлович), Андрія Дудрович, Георг Корітарі, Сава Милинович і Григорій Терлаїч. Окремі з них зробили вагомий внесок у становлення університету, обіймаючи у різні роки посади деканів фізико-математичного (А. Стойкович), медичного (Г. Корітарі) та етико-політичного (Л. Паулович) відділень, а А. Стойкович і А. Дудрович навіть стали ректорами. Можливо, саме цих імен стосувалися слова польського історика Людвіга Яновського: «Плеяда харківських учених заклала фундамент під будівництво освіти та започаткувала перший інтелектуальний рух на Слобідській Україні»².

Кожен із названих сербських науковців чи викладачів заслуговує на окрему розповідь. Однак ми зосередимося на яскравій і суперечливій постаті Атанасіє Стойковича (1775–1832), тим паче що досі не створено його повноцінної наукової біографії. Тоді як про інших ректорів Харківського університету першої половини ХІХ ст. — І. С. Рижського, Т. Ф. Осиповського, В. Я. Джунковського, І. Я. Кронеберга, П. П. Гулака-Артемівського — видані окремі розвідки чи навіть монографії³. Діяльність А. І. Стойковича залишилася в затінку й незважаючи на те, що невдовзі (1828) він став дійсним членом Російської академії наук. У публікаціях сербських авторів — Б. Джурича, Й. Радоніча, Й. Деретича, М. Н. Костица, Дж. Арсеніча⁴ — переважно йдеться про його внесок у сербське національне Відродження, і лише у статті П. Милославлевича можна знайти інформацію про харківський період діяльності⁵. У радянській історіографії ґрунтовно досліджувалися лише його філософські погляди⁶ (як близькі до матеріалізму) та роль в українсько-сербських науково-освітніх зв'язках⁷.

Навіть Д. І. Багалій, до праць якого у пошуках інформації про харківський період життя та діяльності сербського вченого звертається більшість названих авторів (через втрату університетського архіву), не створив його біографічного нариса, хоча багато часу присвятив написанню біографій інших ректорів та перших професорів університету⁸. Цей факт можна пояснити неприязним ставленням видатного українського історика до персоналії А. Стойковича, що підтверджують його висловлювання. Наприклад: «...человек, у которого было совершенно не развито чувство нравственного долга, который руководствовался исключительно своекорыстными побуждениями»⁹ або: «...Он был проникнут меркантильными интересами в большей степени, чем это позволяло достоинство его звания. Очевидно, что Стойковича, как некогда Пищчевича, привлекло в Россию желание «das Glück probieren und Wind treiben»¹⁰. Та навіть критично налаштований Д. І. Багалій віддавав належне «его огоромной, деловой энергии и значительной научной продуктивности, хотя эта последняя и не отличалась особенно самостоятельным характером»¹¹.

На багаліївській оцінці особистості А. Стойковича, ймовірно, позначилася неприємна історія, що призвела до його звільнення з посади ректора 9 серпня 1813 р. через звинувачення у безмитній торгівлі закордонними товарами: токайським вином, картинами, стрічками тощо, а також бізнесом на роздачі «теплих» посад, магістерських і докторських дипломів¹². Чутки з приводу останнього «гріха» були дещо перебільшеними, та загалом усе це справді мало місце і серйозно плямувало репутацію, хоча П. Мілославевич схильний пояснювати відставку А. Стойковича хвилею ксенофобії — шовінізму та ненависті до іноземців, що піднялася після Вітчизняної війни російського народу 1812 р.¹³. Таке явище справді існувало — під стягом боротьби з галломанією в суспільстві виявом гарного смаку стало заперечення усього іноземного, у першу чергу французького, підкресленість «руськості»¹⁴. Зміни у ставленні до себе відразу відчували викладачі-французи, тим паче що всі вони були палкими прихильниками Наполеона, та до певної міри німецькі професори Харківського університету, а «запекла ненависть росіян до поляків... досягла найвищого рівня»¹⁵. Проте сплеск консервативно забарвленого російського націоналізму не мав жодного відношення до тих південних слов'ян, які перебували з росіянами в одному цивілізаційному колі — візантійсько-православному.

* У перекладі з німецької: «Випробувувати долю і здіймати вітер».

Однак історія з напівкримінальним бізнесом А. Стойковича, на перебігу якої позначилися й особисті стосунки всередині університетської корпорації, не може перекреслити того доброго і корисного, що встиг зробити цей австрійський серб, обіймаючи протягом 1803–1813 рр. посади ординарного професора, декана, проректора, ректора, члена Шкільного комітету, секретаря Ради університету та інші¹⁶.

Перш ніж перейти до оцінки його діяльності у цих якостях, варто з'ясувати, яким чином він опинився на Слобожанщині. Завдячувати цим мусимо першому попечителю Харківського навчального округу графові Северину Потоцькому — людині неабиякого інтелекту та моральних чеснот. З 1803 р. він особисто опікувався формуванням професорського складу новоствореного університету «для совершеннейшаго образования... благородних молодых людей, приготавлиющихся занимать некогда первые государственные места», для чого «Александр I повелел в каждом округе учредить университет наподобие Оксфордского и Кембриджского, в кои сыны первых английских лордов приезжают учиться защищать в парламенте права своей страны, наподобие Геттингентского, Йенского и других, куда курфюрсты и владетельные князья не поставляют за стыд посылать своих детей»¹⁷.

Завдання не з легких, адже єдиним університетом у Російській імперії на той час був Московський, котрий не завжди міг задовольнити навіть власні кадрові потреби, тому необхідно було звертатися за кордон — до Німеччини, Франції, Швейцарії, Англії і до слов'янської спільноти імперії Габсбургів. Саме там на одному з віденських балів, за свідченням історика освіти М. І. Сухомлінова, граф С. О. Потоцький і познайомився з А. Стойковичем, що отримав прекрасні рекомендації і навіть розглядався австрійським урядом як потенційний міністр у слов'янських справах, передусім освітніх¹⁸. Уже навіть відбулося кілька аудієнцій в імператора Франца II. Проте умовою кар'єрного злету скромного уродженця Срему був перехід у католицизм. А. Стойкович, загалом байдужий до релігійних питань, відхилив таку пропозицію, віддавши перевагу запрошенню С. О. Потоцького посісти місце штатного професора теоретичної та експериментальної фізики Харківського університету¹⁹.

У цьому контексті навряд чи можна погодитися з думкою О. В. Павлюченка про те, що головною причиною переселення до Харкова учених сербського походження «стали політичні утиски з боку австрійських і турецьких властей», які «не були

зацікавлені у розвитку освіти у слов'янських землях»²⁰. Це твердження вірне лише щодо політики Високої Порти, але ж у Харківському університеті єдиним вихідцем із європейської частини Туреччини був С. Милинович, уродженець боснійського м. Сараєво, який після закінчення місцевої школи з 11 років навчався у Греції, а потім у Московській слов'яно-греко-латинській академії²¹. Інші ж — Г. Філіпович, Г. Корітарі, А. Дудрович, Л. Паулович — здобули освіту в Австрійській імперії, а Г. Терлаїч ще за часів Йосипа II першим із сербів отримав велику, як говорили тоді в Угорщині, «королівську стипендію», яка допомогла йому завершити навчання у Будимській гімназії²².

Близькучу фахову підготовку мав і А. Стойкович: після успішного закінчення гімназії у рідному місті Руми, що в сучасній Воеводині, він продовжив навчання в Еденбурзі (нині це угорське місто Шопрон), потім у Сегединській і Пресбурзькій (Братиславській) академіях вищих наук; у 1797–1799 рр. слухав лекції в Геттінгенському університеті й невдовзі отримав ступінь доктора вільних наук і філософії у Тюбінгені, набувши згодом членства у наукових товариствах Праги, Геттінгену та Йени²³.

Причиною переїзду А. Стойковича з Відня до провінційного Харкова були, найпевніше, привабливі матеріальні умови, яких, як писав в «Автобіографії» майже одночасно з ним запрошений із Єни на посаду професора теоретичної та практичної філософії Йоган Баптист Шад, «тоді не міг запропонувати за місце професора жоден німецький князь і більш відомим мужам, ніж я...»²⁴. Справді: зарплата до 2400 талерів (2000 карбованців на рік), можливість суміщати посаду професора з деякими іншими обов'язками за окрему платню*, а також гроші на прогони та підйомні²⁵ — де б іще запропонували подібне 30-річному сербу?

І хоч до рівня Шада А. Стойкович не дотягував (між ними, до речі, склалися неприязні стосунки)²⁶, проте цілком відповідав вимогам запропонованої посади, надавши попечителю Харківського навчального округу 18 схвальних відгуків від професорів Пресбурзької академії та Геттінгенського університету, де відзначалося, що він має фундаментальні знання не лише з фізики, а й з архітектури, математики, гідравліки, логіки, філософії, права, історії, агрономії й низки інших дисциплін. Рекомендаційні листи про непересічні здібності сербського професора серед інших написали такі відомі тоді вчені, як Г. Ліхтенберг, І. Бекман,

* Ректор додатково отримував за посаду 600 карбованців, декан — 300 карбованців, секретар Ради — 300 карбованців плюс відрядні за «візитацію» шкіл та гімназій.

І. Буле, І. Гаттерер, Тібо, Штейдлін²⁷. Високо атестували його й А. Л. Шлецер, чий лекції з історії Європи, статистики і політики він слухав у Геттінгені, та Г. Гейне²⁸. Зберігся лист Шлецера до карловицького митрополита Стефана Стратимировича від 25 червня 1798 р., де цей колишній професор старожитностей російської історії при Імператорській Академії Наук у Санкт-Петербурзі передбачав: «Воистину младый сей человек, елико доселе его знаю, и в будущее трудолюбием и правостию... себя достойна показать будет»²⁹.

Як бачимо, А. Стойкович був енциклопедично освіченою людиною, до того ж знав кілька мов: вільно володів німецькою, французькою, італійською, англійською, угорською, грецькою, латиною. У нього часто проходили «латинські вечори», на яких присутні розмовляли виключно мовою Горація, а іноді давньогрецькою. Легко опанував він, на відміну від багатьох інших харківських професорів-іноземців, і російську; добре знав, звичайно, й сербську³⁰. Більше того, до переїзду на Слобожанщину встиг видати рідною мовою два романи, низку поезій у стилі класицизму й, найголовніше, трьохтомний курс «Фізики»³¹, чим, напевне, й звернув на себе увагу графа С. О. Потоцького.

Затверджений професором фізики 1 листопада 1803 р., він прибув до Харкова одним із перших³², відразу включившись у роботу по розбудові університету, найбільшу увагу приділяючи створенню фізичного кабінету. До різних розділів фізики були замовлені прилади з Санкт-Петербурга й Англії; частина з них виготовлялася наглядцем кабінету та інструментальним майстром. В. Н. Каразін, який всіляко допомагав у цій справі³³, вважав, що їхній фізичний кабінет не поступався найкращому на той час у Росії кабінету професора Крафта у Санкт-Петербурзькому гірничому училищі³⁴, де засновник Харківського університету свого часу навчався. Він регулярно поновлювався — на цьому кошти не економили і, як зауважує Д. І. Багалій, «главным виновником этого был заведующий им профессор Стойкович»³⁵. На час його відставки, точніше, у 1814 р., тут налічувалося 304 прилади: барометр, гігрометр, відцентрова машина, дзеркала, велика колекція для демонстрації дослідів з механіки та гідравліки, прилади для оптичних, електричних і акустичних дослідів тощо³⁶. Професор університету І. П. Каменський 1815 р. у промові «Про успіхи освіти в окрузі Харківського університету» так говорив про улюблене дітище А. Стойковича: «Кабинет физический, составленный большей частью из новейших инструментов и весьма достаточный для производства главнейших опытов. Здесь юноши научаются

не изумляются при виде необыкновенностей, заставляющих не-
вежу приписывать всё чудесам и привидениям, но изъясняют все
явления познанием сил природы»³⁷.

Аудиторія А. І. Стойковича, що з 1805 р. читав теоретичну
й експериментальну фізику для студентів фізичного та матема-
тичного відділень, була не дуже чисельною: загальна кількість
слухачів на всіх відділеннях не перевищувала 24 осіб (у 1811–12)³⁸.
До опанування російської мови професор читав лекції латиною,
супроводжуючи їх великою кількістю демонстрацій. На практич-
них заняттях він показував досліди і розбирав філософські пи-
тання природознавства, прикрашаючи свої роздуми уривками
з поеми римського філософа-матеріаліста Тіта Лукреція Кара
«Про природу речей» та «Георгіками» Вергілія³⁹. Як визнали
автори «Краткого очерка истории Харьковского университета
за первые сто лет существования (1805–1905)», «Стойкович читал
физику прекрасно, энергично, выразительно и поражал светскою
логикою, особенно при изложении разных теорий»⁴⁰. У той же
час його колега Крістоф Дітріх фон Роммель стверджував, що «як
професор фізики він був більш компілятором, аніж ученим»⁴¹,
посилаючись при цьому на виданий у Харкові 1809 р. підручник
«Начальные основания умозрительной и опытной физики»⁴²,
за який, доречі, А. Стойкович отримав від царя коштовну каб-
лучку⁴³. Частково погоджуючись із Роммелем, істориком та фі-
лологом за фахом, зауважимо, що жанр цієї праці не передбачає
демонстрації результатів власних досліджень, а вимагає стислого
викладу предмета. Методологічно й методично витриманий, цей
підручник мав низку очевидних достоїнств: конкретність подачі
матеріалу; велика кількість прикладів, на яких розглядаються
явища повсякденного життя на основі фізичних законів; розвін-
чання багатьох забобонів тощо. Закони фізики Стойкович праг-
нув розглядати у контексті світоглядних питань. Майже кожний
параграф курсу містив розділи: а) спостереження; б) досліди;
в) користь; г) приклади застосування; д) заперечення; е) відпо-
відь; ж) історична довідка.

Однак на сторінках цього підручника не знайшлося місця
для законів Бойля-Маріота чи Гука, відомих на початку ХІХ ст⁴⁴,
а його кантіанську філософську основу піддав гострій критиці
професор математики Т. Ф. Осиповський. Деякі вади Стойкович
усунув у своїй «Системі фізики»⁴⁵. Щоправда, 1813 р. вийшов
лише перший том підручника, значно переробленого і доповне-
ного, особливо в розділі механіки. Другий том так і не був ви-
даний через негативну рецензію академіка В. В. Петрова⁴⁶ (хоча

в розділі «Про гальванізм» сербський учений надзвичайно високо оцінював досліді останнього у цій галузі).

Обидва підручники з фізики користувалися загальноросійським визнанням; на них посилалися П. Свіньїн, видавець журналу «Отечественные записки», у рецензії на книгу І. Д. Єртова «Мысли о происхождении и образовании миров» (1821), професор Московського університету М. Г. Павлов у своїх лекціях 1820–1830-х років⁴⁷ та інші. Отже, хоча А. Стойкович не відкрив жодного закону, який би згодом назвали його ім'ям, немає сумніву, що студенти Харківського університету протягом 1805–1813 рр. отримували з фізики достатній матеріал у вигляді цілісного та оригінального курсу.

У різні роки професор А. І. Стойкович читав також агрономію («сельское домоводство»), користуючись підручником Планкія, за яким сам навчався у Пресбурзі, метеорологію («атмосферологию»), астрономію та фізичну географію⁴⁸. З останніх двох дисциплін він видав власні підручники⁴⁹. Про його «Начальные основания физической астрономии» (1809) рецензент писав: «Явления неба представляются здесь в кратком, но полном и систематическом виде; движения Земли около своей оси доказываются здесь a posteriori; изложены новейшие открытия астрономов; статьи о новооткрытых 4-х планетах и о Луне — новы»⁵⁰. А у відгуку на його «Начальные основания физической географии» (1813) сказано: «Подобного полного сочинения о явлениях земного шара ни на каком языке не находится»⁵¹.

Незважаючи на дещо скептичне ставлення до А. Стойковича як ученого з боку К. Ф. Роммеля та Д. І. Багалія, згадуваний уже польський історик Л. Яновський вважав його «прекрасною науковою силою»⁵². Справді, крім вищеназваних підручників, він видав у Харкові дві монографії, що розійшлися величезними, як на ті часи, накладами — від 1200 до 2550 примірників: «О предохранении себя от ударов молнии во всех случаях жизни»⁵³ та «О воздушных камнях и их происхождении»⁵⁴. Остання була єдиною російськомовною книгою про метеорити, де детально описано їх падіння, хімічний та мінералогічний склад, проаналізовані усі гіпотези щодо походження. Не заперечуючи, що астероїдна гіпотеза не суперечить законам фізики, Стойкович обстоював думку, що метеорити виникають у земній атмосфері. Попри це помилкове твердження, історики науки вважають, що «ця книга відіграла свого часу величезну роль для поширення знань у галузі астрономії й вийшла вона тоді, коли сама можливість падіння метеоритів піддавалася сумніву з боку науковців»⁵⁵.

Цікавився А. Стойкович також питаннями атмосферного струму, атмосферної оптики, кондиціонування повітря. Цим проблемам, окрім уже згаданої монографії про блискавку, присвячені його наукові студії, видані у вигляді промов: «О явлениях в воздухе, называемых Fata morgana» (1808)⁵⁶, тобто про феномен марева, «О причинах, делающих воздух неспособным для дыхания, и средствах, предохраняющих от совершенной порчи» (1810)⁵⁷ та інші.

Остання, де А. Стойкович детально й ґрунтовно розглядає питання про якість і склад повітря, яким дихають мешканці міст і селищ, мала великий суспільний резонанс. І хоча у ній не йшлося спеціально про Харків з екологічної та гігієнічної точок зору, харків'яни дізналися багато для себе корисного, особливо щодо шляхів покращення санітарного стану довкілля. 7 листопада 1811 р. до автора цієї промови навіть звернувся губернатор І. І. Бахтін із проханням підготувати технічний і фінансовий проєкти на осушення міста й звернутися від імені університетської громадськості до уряду⁵⁸. Ректор негайно відгукнувся й надіслав відповідного листа міністру освіти⁵⁹, а той визнав викладені обставини настільки важливими, що виступив з цього приводу у кабінеті міністрів⁶⁰. Додаткові кошти мали піти на дренажні роботи у болотистій частині міста й будівництво нових насипних доріг. Ця тема так захопила А. Стойковича, що згодом він надрукував коштом Вільного економічного товариства окрему книгу⁶¹, де було узагальнено накопичений на той час світовий досвід у галузі гідрогеології. На думку фахівців, «у ній уперше в російській літературі висвітлені питання сільськогосподарської меліорації й гідротехніки та подано короткий виклад вчення про підземні води...»⁶².

Не обмежуючись впровадженням наукових знань у практику, сербський професор приділяв велику увагу питанням філософії, добре розуміючи значення цієї «наставниці... человеческого разума»⁶³ для вченого. «Никто, — стверджував він, — с успехом не может заниматься физикою, кто не имеет ясных философских понятий... как суть путеводители нашего разума при всех наших исследованных, описаниях и расположенных... естественных явлений»⁶⁴.

Світоглядні міркування А. Стойковича давно зацікавили істориків вітчизняної філософії, проте їх оцінки надто різняться. Так, І. Н. Кравець, характеризуючи праці харківського фізика, пише, що «всі його твори просякнуті духом ідеалізму, агностицизму, теології й відверто релігійними уявленнями»⁶⁵. Натомість

М. Б. Вільницький дійшов висновку, що А. І. Стойкович «примикав до деїзму, але більш характерним для нього все таки був стихійний матеріалізм у фізиці й загалом у природознавстві»⁶⁶. З ним принципово погоджувався і З. А. Каменський, зараховуючи харківського професора до деїстично-матеріалістичної школи. На його думку, А. Стойкович «вагався між ідеалізмом у його кантіанській формі та матеріалізмом природознавця»⁶⁷, проте, «визнаючи можливість пізнання законів природи, він виступав як стихійний матеріаліст»⁶⁸. Більш того, його теорія матерії «по суті своїй атеїстична в сенсі фактичного заперечення принципу деїзму, оскільки у ній не фігурує Бог і божественна сила навіть при вирішенні такого докорінного питання, як питання про створення речовини»⁶⁹. «З одного боку, — доповнює А. М. Почапський, — у його творах часті посилення на «творящу» силу Бога, а з іншої — він визнає природний характер походження людини та... відстоює теорію зберігання матерії і т. п., що заперечує боготворення»⁷⁰. І далі: «Головним у творчості А. І. Стойковича є те, що він відкидав ідеалізм як хибне вчення й визнавав метрію (буття) первинною, а свідомість людини (образи дійсності) вторинною»⁷¹. Отже, підсумовує дискусію Д. Ф. Острянин, «діяльність А. Стойковича була спрямована в основному на утвердження матеріалістичних принципів у природознавстві»⁷².

Головне питання філософії харківський професор справді вирішує матеріалістично: «Я вижу, что предметы, вне меня существующие, отчасти со мной сходны, отчасти различны. Собрание всех сих предметов называю я природою, но в то же время считаю и самого себя частью природы, поскольку принадлежу к тем же предметам»⁷³. Таке положення спрямоване не тільки проти суб'єктивного ідеалізму, а й проти релігійних уявлень про те, що людина має неприродне походження і її діяльність визначається якоюсь надприродною силою. У передмові до «Системи фізики», виступаючи проти представників суб'єктивного і об'єктивного ідеалізму (перших — через їх твердження, що всі речі є продуктами нашої свідомості, других — через абсолютизацію понять, які, на їх думку, і є основою всього існуючого), він водночас критикує і матеріалістів-метафізиків Гоббса, Ламерті, Гассенді та інших, що хоч і визнавали первинність буття та можливість його осягнення свідомістю людини, не розуміли активного характеру пізнання. Свої погляди А. І. Стойкович називає синтетичними, тобто вважає, що наші знання про об'єктивний світ об'єктивні за змістом, але суб'єктивні за формою. Підкреслюючи вирішальне значення спостережень та досвіду у процесі пізнання,

він вимагає їх поєднання з логічним аналізом знань, здобутих емпіричним шляхом: «Наблюдения и опыты не принесут никакой пользы, если не выведем из них следствий и умозаключений о природе исследуемого предмета»⁷⁴. Підсумовуючи висловлювання про шляхи пізнання природи, учений наголошував: «Познание причин естественных явлений и законов, по коим они бывают, приобретаем мы опытностью и умозаключением, из коих последнее должно всегда быть основанно на первой»⁷⁵.

До інших цікавих думок, висловлених фізиком-матеріалістом, належать твердження про матеріалістичну єдність світу, єдність матерії, простору і часу, абсолютність руху матерії тощо. Деякі з них отримали підтвердження лише наприкінці ХІХ ст. Наприклад, професор виступав проти твердження атомістів (так він називає представників метафізичного матеріалізму) про неподільність атомів, вважаючи, що «ни с философским, ни с метафизическим взглядом, и с опыта невозможно доказать, что физические тела неделимы»⁷⁶. Цю думку він висловлює неодноразово, хоч тоді наука ще не могла довести її. Є в нього елементи діалектики, зокрема розуміння безперервності руху, незнищуваності матерії, загальності причинного зв'язку та інше. Але водночас А. Стойкович ототожнював матерію з речовиною, зводив рух лише до механічного⁷⁷.

На думку професора О. П. Шимкова, наукові праці А. Стойковича показують, що «он обладал прекрасным общим и философским образованием, был знаком с литературой своего предмета и по развитию и по способностям являлся видным представителем европейской цивилизации»⁷⁸.

Наукові здобутки сербського ученого не залишилися непоміченими: з 1809 р. він є членом Вільного економічного товариства та членом-кореспондентом Імператорської Академії Наук, з 1811 р. — почесним членом створеного В. Н. Каразінім Філотехнічного товариства⁷⁹, що об'єднало понад 100 поміщиків, зацікавлених у раціоналізації господарства⁸⁰. А наступного року Стойкович разом із професором К. Д. Роммелем засновує при Харківському університеті Товариство наук з метою, як зазначалося у Статуті, «распространения наук и знаний как через ученые изыскания, так и через издание в свет общепользных сочинений»⁸¹.

На першому ж засіданні 13 березня 1813 р. його було обрано головою Товариства⁸², що поділялося на дві секції: природничу та словесну (літературну), причому Стойкович наполягав на тому, щоб членами цього осередку наукової думки були

не лише професори та ад'юнкти Харківського університету, а й «сторонні учені», «все образованнейшие и почтенные лица в окрестностях», при обранні яких Статут рекомендував брати до уваги «не столько чины и знатность, сколько просвещение и учёность»⁸³.

Наведу й такий факт, який, здається, залишився непоміченим істориками. Принаймні про нього не згадується в жодному посібнику, підручнику чи нарисі з історії вітчизняної журналістики⁸⁴. 1807 р. професори А. Стойкович і Л. Якоб представили міністру народної освіти проект журналу під назвою «Харьковские патриотические листы», котрий мав слугувати для «скорого распространения полезных и действительных познаний». Видавці планували друкувати на його шпальтах статті, «касающиеся до разных наук, объявления о постановлениях правительства, краткие показания общепользных сочинений, сообщения о всех достопримечательных переменах относительно учёности, промышленности, общенародных заведений и хронику университета». До кожного випуску мав додаватися окремих «лист, содержащий известия по желанию частных лиц»⁸⁵. З деякими обмовками міністр граф В. В. Завадовський видання дозволив. Чому воно так і не відбулося — невідомо (можливо, ініціатори дійшли висновку, що проект а priori є збитковим). Тому початок журналістики на Слобожанщині датується другим десятиріччям XIX ст., коли 1812 р. з'являється газета «Харьковский еженедельник», а через чотири роки почали виходити перші часописи — «Украинский вестник» та «Харьковский Демокрит». Але ж одним із авторів ідеї — друкованого періодичного видання у підросійській Україні — був саме А. Стойкович.

Окрім викладацької, наукової та редакторської роботи він виконував і безліч різноманітних адміністративних функцій: у січні 1804 р. його обирають деканом відділення фізичних і математичних наук, а в серпні того ж року — секретарем університетської Ради. Кожну з цих посад він обіймав протягом чотирьох років, іноді за сумісництвом, а на 1807 та 1811–1813 рр. навіть обирався ректором⁸⁶.

На ректорові, згідно зі Статутом 1804 р., який, доречі, саме А. Стойкович разом із Й. Шадом переклали латиною⁸⁷, лежала відповідальність за всю діяльність університету. Його функціональні обов'язки були різноплановими: ректор головував в університетській Раді, що опікувалася навчальним процесом і засідала спочатку щомісяця, а потім до 50 разів на рік; очолював

він також Правління, що представляло в університеті виконавчу гілку влади й розпоряджалося коштами. Ця робота забирала надзвичайно багато часу: 1807 р., наприклад, Правління збиралося 106 разів, тобто принаймні двічі на тиждень⁸⁸. Окрім того, доводилося витрачати час на виконання різних доручень Ради і Правління й відволікатися на справи університетського суду, першою інстанцією якого також був ректор⁸⁹.

На цій посаді Стойкович зробив багато корисних справ. Зокрема, за його пропозицією Рада постановила, щоб кожний професор, аби надмірно не перевантажувати студентів конспектуванням лекцій, читав курс за власним друкованим посібником чи за виданням іншого автора. Наступного року за його ініціативою було відкрито підготовчий клас або курс нижчої математики, оскільки, як з'ясувалося, деякі студенти внаслідок недостатньої попередньої підготовки не в змозі розуміти лекції професора Т. Ф. Осиповського та ад'юнкта Г. Васильєва⁹⁰. 1812 р. ректор А. І. Стойкович склав затверджені потім Міністерством народної освіти «Настанови для казеннокоштных студентів» і «Закони та правила для студентів Харківського університету», що стосувалися всіх, в тому числі й тих, хто навчався власним коштом, й регламентували усі сторони їх життя в університеті⁹¹. Через малу наповнюваність аудиторій хвилювало його й питання збільшення контингенту своєкоштовних студентів, оскільки кількість тих, хто навчався за державний рахунок, була обмежена Статутом. З цією метою він пропонував попечителю графу С. О. Потоцькому приймати дітей з міщанських верств і запрошувати молодих людей із Сербії, котрі, на його думку, охоче відгукнулися б на цей заклик⁹². Пропозиція була підтримана, проте на цьому шляху стояло багато перешкод не лише політичного, законодавчого чи фінансового плану. Адже кожний кандидат повинен був мати відповідну попередню підготовку, тому на початку ХІХ ст. у Харківському університеті було тільки двоє сербських студентів — Т. Любомирович і Д. Стойкович (напевне, родич професора), обидва — вихідці з Угорщини⁹³.

А. Стойкович мав також доручення від університету запрошувати на вакантні професорські посади учених з імперії Габсбургів, куди час від часу навідувався з метою лікування чи на відпочинок. Наприкінці 1809 р. його навіть затримала австрійська поліція, прийнявши за таємного емісара, проте після втручання російського посольства у Відні змушена була відпустити⁹⁴.

Турбувався він також про забезпечення матеріально-технічної бази факультетів та кабінетів — фізичного, мінералогічного,

зоологічного, малюнку та живопису; музичного та фехтувального класів, бібліотеки (під його керівництвом 1811 р. був укладений алфавітний каталог книг⁹⁵), слідкував за станом університетського ботанічного саду, що згодом став одним із улюблених місць відпочинку харків'ян⁹⁶.

Нарешті, з моменту відкриття університету А. І. Стойкович виконував обов'язки члена Комітету з екзаменування чиновників та Шкільного комітету, створеного для керівництва гімназіями, повітовими та приходськими школами в межах Харківського навчального округу, який тоді поширював свій контроль на всю південну частину імперії, аж до Кавказу та Бессарабії*. Цей комітет був покликаний слідкувати за тим, щоб середні та початкові навчальні заклади «были снабжены знающими благонравными учителями и учебными пособиями, и дабы порядок учения соблюдается был везде неослабно»⁹⁷.

Для відкриття нових гімназій та ревізії старих А. Стойкович у якості професора-візитатора відвідав Одесу, Катеринослав, Курськ, Орел, Воронеж, Таганрог, Полтаву, Кременчук, Суми, Ніжин і скрізь зумів належним чином поставити справу й навіть схилити місцевих мешканців до благодійництва: при відкритті Воронежської гімназії, наприклад, за його почином зібрано було понад 4000 крб, а пожертви на заснування Таганрозької гімназії склали близько 2000 крб⁹⁸. Виступаючи за надання можливості навчатися усім бажаючим, в одному зі звітів про відрядження А. Стойкович запропонував облаштовувати індустріальні училища на зразок тих, що існували у Німеччині та Богемії, у містах і в сільській місцевості при школах, де «крестьянские дети могли бы учиться зимою с большою для себя пользою»⁹⁹. Він сприяв також забезпеченню гімназій кваліфікованими вчительськими кадрами, складав для них навчальні плани, давав змістовні поради щодо налагодження їх внутрішнього життя та організації навчального процесу. За його ініціативою у гімназіях запроваджувалися метеорологічні та топографічні спостереження, велися краєзнавчі й археологічні дослідження¹⁰⁰.

Не всі раціональні новації А. Стойковича прижилися, та провина в цьому зовсім не його, а системи гімназійної освіти

* За Статутом 1804 р. до складу Харківського навчального округу входили наступні губернії: Слобідсько-Українська (тобто Харківська), Воронежська, Курська, Орловська, Астраханська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська, Херсонська, Таврійська, Катеринославська, а також 7 областей: Бессарабська, Кавказька, Грузія, Імеретія, Мінгрелія, Земля Війська Донського та Війська Чорноморського.

Російської імперії, що, на думку іншого професора-візитатора К. Д. Роммеля*, «мала дві основні вади: велика традиційна корупція серед школярів, які об'єднувалися проти вчителів, і майже необмежена влада гімназійних директорів, здебільшого неосвічених відставних державних службовців, військових та морських офіцерів. При цьому нерідко траплялося зневажливе ставлення клану гімназійних директорів до іноземних вчителів, чи то навмисне переведення до віддалених місць таких, які не припали до серця директорам»¹⁰¹. У таких умовах Стойкович допомагав переходу із гімназій Харківського навчального округу до університету деяким здібним педагогам, у тому числі сербського походження. Зокрема, А. Дудровичу, С. Милиновичу і Л. Пауловичу і, як пише Д. І. Багалій, «в лице Стойковича эти последние имели истинного отца и земляка, старавшегося устроить их на хороших местах и двигать по чиновничьей карьере»¹⁰². Заслуговує на повагу підтримка з боку Стойковича-ректора пропозиції Г. Ф. Квітки-Основ'яненка щодо відкриття у Харкові благодійного товариства, котре надавало б допомогу нужденним і опікувалося їх вихованням¹⁰³.

Роботою А. Стойковича в Україні цікавилися численні його знайомі та друзі на Батьківщині, а також у Відні, Будапешті, Празі. Приязні стосунки пов'язували його з видатним діячем сербського Відродження, письменником, сенатором Досифеєм Обрадовичем¹⁰⁴. При особистих зустрічах, у листах А. Стойкович розповідав останньому про улаштування системи освіти у Харківському навчальному окрузі, ділився планами щодо розвитку наукових досліджень в університеті. Все це, напевне, допомогло Д. Обрадовичу в його роботі у Белграді, де він доклав чимало зусиль для відкриття 1808 р. Великої (вищої) школи, а 1810 р. — семінарії¹⁰⁵.

Харківський професор листувався і з корифеєм європейської славістики Йозефом Добровським, якого за його пропозицією 20 серпня 1811 р. було обрано почесним членом Харківського університету¹⁰⁶. Саме від Стойковича той дізнався про вихід з друку другого видання «Енеїди» І. Котляревського. Добровському, котрий уважно слідкував за становленням нової української літератури, ця інформація здалася настільки важливою, що у другому виданні свого збірника «Славин» за 1808 р.

* К. Д. Роммель у 1811 р. очолив Педагогічний інститут при Харківському університеті, що був створений для дидактичної та методичної освіти вчителів гімназій.

він надрукував листа «друга із Росії», підписаного криптонімом А. С. — 1830 р. він був розкритий В. Ганкою як «Атанасіє Стойкович»¹⁰⁷.

Можна було б ще довго розповідати про цю людину, що залишила глибокий слід в історії Харківського університету, та краще наведу його власні слова, виголошені у пам'ять про професора і друга Григорія Терлаїча, що влітку 1811 р. був переведений із Санкт-Петербурзького педагогічного інституту до Харкова, де невдовзі помер від невиліковної хвороби, так і не розпочавши викладання в університеті: «Счастливы, сугобо счастливы те из нас, которых судьба привела в благоденствующие пределы России, дабы в недрах сего нового священнейшаго для нас Отечества посвятить дарования, дни и труды свои для пользы человечества»¹⁰⁸.

Щоправда, свої «дарования, дни и труды» автор цієї пафосної промови у жанрі «in memoriam» поклав не лише на олтар людства, а й на власну кишеню. Як зазначав Д. І. Багалій, «Стойкович не отличался скромностью. [...] На исследования научные он смотрел, очевидно, как на торговое предприятие, и требовал себе за них награды и барыша»¹⁰⁹. Ще різкішою є оцінка сучасного історика В. В. Кравченка: «А. Стойкович... поєднував світський лоск, блискучий інтелект і великий життєвий досвід не лише з даром політика і дипломата, а й з гарячковою жадобою особистого збагачення та спритністю комерсанта. Він поспішив скористатися спочатку університетськими пільгами, а потім величезною ректорською владою, щоб розгорнути через підставних осіб торгівлю забороненими на той час імпортними товарами — предметами розкоші. Для цього залучалися викладачі підвідомчих університету училищ і шкіл»¹¹⁰. Саме ця історія, що вплила на поверхню через донос ад'юнкта архітектури Г. Васильєва від 18 вересня 1812 р., стала причиною відставки сербського науковця з посади ректора.

Анітрохи не виправдовуючи намагання А. Стойковича уникнути митного оподаткування при перевезенні з Угорщини комерційних товарів та не знімаючи підозри щодо хабарництва, яке було поширеним явищем у Російській імперії, все ж переконаний: більшої шкоди університету завдав інший інцидент 1812 р., який компрометував саму ідею його автономії. Через розлад і безлад у Курській гімназії університетська Рада постановила звільнити кількох учителів; проте міністр К. О. Розумовський скасував це розпорядження і для перевірки обставин надіслав далекого від університетських справ чиновника. Міністр вчинив явне

беззаконня, адже, згідно зі статутом 1804 р., кінцевою інстанцією в усіх справах шкіл був тільки університет. Ця зневага обурила професорів: 11 із них на чолі з ректором звернулися до Міністерства з блискуче написаним протестом проти претензій міністра. Однак останній сприйняв це як особисту образу і передав справу на розгляд Комітетові міністрів. Уряд вирішив раз і назавжди провчити «непокірних» професорів. 8 листопада 1812 р. Комітет постановив викликати професорів до Харківського губернського правління, оголосивши їм найсуворішу догану з попередженням: якщо надалі вони виявлять такий «непослух», то будуть покарані через суд. Рада Харківського університету була настільки приголомшена несправедливим вироком, що не зуміла утриматись на висоті свого завдання: вона звернулася з виправданням і проханням скасувати принизливе рішення, перекалавши всю провину на ректора А. Стойковича. Міністр, «зважаючи на каяття», публічну догану «ласкаво» замінив таємною¹¹¹. Проте ректор, як очікувалося, не подав у відставку, а звільнений був наступного року зовсім за інших обставин (формально за станом здоров'я)¹¹², хоча його кар'єра й надалі була успішною.

Помер А. Стойкович 25 серпня 1832 р. у Санкт-Петербурзі у статусі дійсного статського радника й дійсного члена Російської Академії, кавалера ордена Анни другого ступеня¹¹³. Цікаво, що В. Н. Каразін за кілька місяців до своєї смерті у серпні 1842 р. випадково в Одесі зустрівся зі старшим сином покійного професора Гонорієм, якому належав готель, придбаний напередодні за 40 тис. крб. «Уж как отец его до такой степени разбогател (ибо есть ещё у них деревня), я не знаю»¹¹⁴, — писав дружині засновник Харківського університету. Можемо лише здогадуватися: позначилося, мабуть, вдале одруження на катеринославській поміщиці або ж багаторічна робота у Міністерстві державного майна. Дж. Арсеніч стверджує навіть, що він володів 26 000 ютрами* землі у Бессарабії¹¹⁵.

Та зовсім не своїми статками й гучним скандалом залишив про себе пам'ять в Україні цей «величезного зросту, стрункий, з виразними рисами»¹¹⁶ та «орлиним носом»¹¹⁷ чоловік. «За загальними відгуками, — пише Є. Роговський, — він був талановитим професором, гарним лектором і взагалі діяльною та енергійною людиною»¹¹⁸. Напевне, має рацію й О. В. Павлюченко, стверджуючи: «Запам'ятався він у першу чергу тим, що в процесі навчання студентів і своїх працях з матеріалістичних позицій підходив

* 1 ютро дорівнювало приблизно 0,5 га.

до проблем природознавства, багато корисного зробив для розвитку усіх структур університету, прагнув до розширення й поглиблення добрих почуттів південних слов'ян до братньої країни. Залишаючись патріотом своєї батьківщини, А. Стойкович разом з тим широко полюбив Україну і робив усе можливе для її процвітання»¹¹⁹. Інколи, додамо від себе, плутаючи його з особистим. За умови такої поправки з висновком київського історика можна погодитись.

Примітки:

- 1 Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): Историческая монография. — Харьков, 1993. — Репринт. изд. — Т. 2. — С. 576.
- 2 Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805–1820). — Х.: Майдан, 2004. — С. 167.
- 3 Слабкий О. С. І. Рижський — перший ректор Харківського університету // Учені записки Харківського університету. — 1957. — Т. 78: Труды історичного факультету. — Т. 5. — С. 127–133; Шкляревський Г. И. И. С. Рижский: (У истоков изучения русского языка в Харьковском университете) // Вестник Харьковского университета. — 1980. — № 193. — С. 8–14; Таньшина А. В. Первый ректор Харьковского университета. — Х.: Изд-во Харьков. унта, 2005; Кравец И. Н. Т. Ф. Осиповский — выдающийся русский учёный и мыслитель. — М.: Изд-во АН СССР, 1955; Березюк Н. М. Неизвестный В. Я. Джунковский: ректор Харьковского университета 1821–1826 гг. — Х.: Тимченко А. Н., 2008; Koganow I. Iwan Kroneberg, ein Bücherfreund des 19 Jahrhunderts an der Universität Charkow // Marginalien Zeitschrift für Buchkunst und Bibliophilie herausgegeben von der Pirck-Heimer-Gesellschaft. — 1978. — Н. 71, N 3. — S. 20–25; Луцька Ф. І. Біля джерел вітчизняної класичної філології: (Наукова, літературно-публіцистична та педагогічна діяльність І. Я. Кронеберга) // Іноземна мова. — 1980. — Вип. 60, № 17. — С. 163–169; Айзеншток І. Петро Гулак-Артемівський // Гулак-Артемівський П. П. Твори. — К.: Дніпро, 1964. — С. 3–34.
- 4 Костић М. П. Dr. Атанасије Стојковић // Научни зборник МС. — Серија друштвених наука. — Нови Сад, 1950. — Св. 1; Ђурић Б. О правој српској физици и њеном писцу Атанасију Стојковићу // Наука и техника (Београд). — 1951. — № 7–8; Радонић Ј. Атанасије Стојковић // Глас САН: Отделење друштвених наука. — Књ. 2. — Београд, 1953. — Св. ССХІІ; Деретић Ј. На почецима српског романа: Атанасије Стојковић // Књижевна историја. — Београд, 1970; Арсенић Ђ. Атанасије Стојковић (1773–1832). — Београд, 1995. — 64 с.

- ⁵ Милославъевичъ П. Срби — професори Харковског университета (Прилог проучовању руско-српских културних веза у првој трећини XX столећа) // *Balkanica*. — Београд, 1977. — Т. 8. — С. 257–269.
- ⁶ Вільницький М. Б. Філософські погляди О. І. Стойковича // Наукові записки Інституту філософії АН УРСР. — К., 1961. — Т. VII. — С. 62–81; Острянин Д. Ф. Матеріалізм і діалектика в отечественном естествознании: Кінець XVIII — перша половина XIX в. — К.: Вища школа, 1984. — С. 71–82; Почапський А. М. Развитие философской мысли на Украине: Первая половина XIX века. — К.: Вища школа, 1984. — С. 61–62, 64–65, 73–77, 89–90, 99, 106, 109–111.
- ⁷ Павлюченко О. В. Югославяне в общественной, научной и культурной жизни украинского народа (первая половина XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 88–106.
- ⁸ Багалеї Д. І. Іван Степанович Рижський, професор і перший ректор Харківського університету // Сборник Харківського історико-філологічного общества. — 1911. — Т. XX. — С. 315–337; Його ж. Професор і ректор Харківського університету Тимофей Фёдорович Осиповський // Там само. — С. 338–345; Його ж. Евграф Матвеевич Филомафитський // Там само. — С. 357–358; Його ж. Пётр Петрович Гулак-Артемівський // Там само. — С. 359–395.
- ⁹ Багалеї Д. І. Іван Степанович Рижський, професор і перший ректор Харківського університету. — С. 336.
- ¹⁰ Багалеї Д. І. Характеристика просвітительської діяльності Харківського університету в перше десятиліття його існування (1805–1914 гг.) // Сборник Харківського історико-філологічного общества. — Х., 1911. — Т. XX. — С. 136–137.
- ¹¹ Багалеї Д. І. Опыт истории Харківського університету (по неизданным материалам). — Харків, 1893–1898. — Т. 1: (1802–1815). — С. 215.
- ¹² Там само. — С. 215, 304–314.
- ¹³ Милославъевичъ П. Срби — професори Харковског университета. — С. 261.
- ¹⁴ Безотосный В. М. Внешнеполитический выбор России на геополитическом пространстве Европы в эпоху 1812 года // Отечественная история. — 2008. — № 2. — С. 71.
- ¹⁵ Роммель К. Д. Спогади про моє життя та мій час. — Х.: Майдан, 2001. — С. 135–136.
- ¹⁶ Харківський державний університет. Ректори: Біографічний словарь ученых Харківського університету. — Х., 1995. — Т. 1: Ректори (1805–1919, 1933–1995). — С. 8–10.

- ¹⁷ Потоцкий С. О. О благотельной цели преобразования в России училищ // Речи, говоренные в торжественном собрании 17 января 1805 г. при открытии Харьковского университета. — Х., 1806. — С. 12.
- ¹⁸ Сухомлинов М. И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. — СПб., 1889. — Т. 1. — С. 69, 96.
- ¹⁹ Там само. — С. 96–97.
- ²⁰ Павлюченко О. В. Вказ. праця. — С. 96.
- ²¹ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования / Под. ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. — Х.: Изд-во университета, 1908. — С. 160.
- ²² Стойкович А. Память Григория Терлайча, родом серба, доктора философии, в Императорском университете публичного ординарного профессора естественного, государственного и народного права / Пер. с лат. студент Лебединский. — Х.: Унив. типография, 1812. — С. 5.
- ²³ Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 506–507.
- ²⁴ Цит. за: Мамалуй О., Абашник В. Рецепція філософії по-харківськи (Біля джерел університетської філософії у Харкові) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. — Х.: Око, 1994. — Т. 3. — С. 38.
- ²⁵ Иващенко В. Ю. Профессора-иностранцы и местная среда в Харькове в начале XIX в.: взаимодействие и восприятие // Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна. — Історія. — Харків, 2009. — Вип. 41. — С. 316.
- ²⁶ Багалея Д. И. Удаление профессора И. Е. Шада из Харьковского университета // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Х., 1811. — Т. XX. — С. 273–274.
- ²⁷ Русский биографический словарь. — СПб., 1909. — Т. 19. — С. 432; Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 507–508.
- ²⁸ Переписка митрополита Ст. Стратимировича с Альтером, Шлёцером, Энгелем и другими немцами // Сборник Отделения русского языка и словесности [Российской академии наук]. — 1897. — Т. 62. — С. 718.
- ²⁹ Там само. — С. 722.
- ³⁰ Сухомлинов М. И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. — СПб., 1889. — Т. 1. — С. 96.
- ³¹ Арсенић Ђ. Атанасије Стойковић (1773–1832). — С. 21–23.
- ³² Лавровский Н. А. Эпизод из истории Харьковского университета. — Х.: Унив. типография, 1873. — С. 3; Достян И. С. Из истории русско-сербских связей в начале XIX в. // Советское славяноведение. — 1970. — № 5. — С. 17.

- ³³ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные Д. И. Багалеем. — Х., 1910. — С. 671.
- ³⁴ Полякова Н. Л. Физика в Харьковском университете от его основания до Великой Октябрьской социалистической революции // Труды физического отделения физико-математического факультета Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. — 1955. — Т. 5. — С. 8.
- ³⁵ Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 450.
- ³⁶ Физико-математический факультет за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. проф. И. П. Осипова и Д. И. Багалея. — Х., 1908. — С. 238–239.
- ³⁷ Каменский И. П. О делах просвещения в округе Харьковского университета: Речь // Речи, произнесённые в торжественном собрании императорского Харьковского университета 25 декабря 1815 и 1816 года. — Х., 1818. — С. 6.
- ³⁸ Харьковский государственный университет имени А. М. Горького за 150 лет. — Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1955. — С. 36; Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 793.
- ³⁹ Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 563.
- ⁴⁰ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905), составленный профессорами Д. И. Багалеем, Н. Ф. Сумцовым и В. П. Бузескулом. — Х., 1906. — С. 65.
- ⁴¹ Роммель К. Д. Вказ. праця. — С. 125.
- ⁴² Стойкович А. И. Начальне основания умозрительной и опытной физики. — Х., 1809. — 450 с.
- ⁴³ Описание дел Архива Министерства народного просвещения / Под ред. А. С. Николаева и С. А. Переселенкова. — Петроград: Вторая государственная типография, 1921. — Т. II. — С. 118.
- ⁴⁴ Полякова Н. Л. Физика в Харьковском университете от его основания до Великой Октябрьской социалистической революции. — С. 6–8.
- ⁴⁵ Стойкович А. И. Система физики. — Х., 1813. — 473 с.
- ⁴⁶ Описание дел Архива Министерства народного просвещения. — Т. II. — С. 211.
- ⁴⁷ Каменский З. А. Философские идеи русского просвещения. — С. 370.
- ⁴⁸ Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 564; Харківський університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. — Х.: Фоліо, 2004. — С. 59.

- 49 Стойкович А. И. Начальные основания астрономии. — Х., 1809. — 252 с.; Стойкович А. И. Начальные основания физической географии. — Х., 1813. — 328 с.
- 50 Цит. за: Сухомлинов М. И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. — Т. 1. — С. 97.
- 51 Там само.
- 52 Яновський Л. Вказ. праця. — С. 94.
- 53 Стойкович А. И. О предохранении себя от ударов молнии во всех случаях жизни. — Х., 1810. — 280 с.
- 54 Стойкович А. И. О воздушных камнях и их происхождении. — Х., 1807. — 269 с.
- 55 Сластёнов А. И. Астрономия в Харьковском университете за 150 лет (1805–1955): Исторический очерк. — Х.: Изд-во Харьковского университета, 1955. — С. 9.
- 56 Стойкович А. И. О явлениях в воздухе, называемых *fata morgana*: Речь. — Х., 1808.
- 57 Стойкович А. И. О причинах, делающих воздух неспособным для дыхания и средствах, предохраняющих его от совершенной порчи: Речь. — Х., 1811.
- 58 Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 702–703.
- 59 Там само. — С. 1005–1006.
- 60 Там само. — С. 1007.
- 61 Стойкович А. Систематическое изложение способов обезвоживания мокрой, болотистой почвы и осушения топей. — СПб.: Вольное экономическое общество, 1827.
- 62 История естествознания в России. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — Т. 3: Геолого-географические и биологические науки. — С. 184–185.
- 63 Стойкович А. И. Начальные основания умозрительной и опытной физики. — С. VII.
- 64 Стойкович А. И. Система физики. — С. 22.
- 65 Кравец И. Н. Т. Ф. Осиповский — выдающийся русский учёный. — С. 72.
- 66 Вільницький М. Б. Філософські погляди О. І. Стойковича. — С. 81.
- 67 Каменский З. А. Философские идеи русского Просвещения (Деистическо-материалистическая школа). — М.: Мысль, 1977. — С. 200.
- 68 Там само. — С. 228.
- 69 Там само.
- 70 Почапский А. М. Развитие философской мысли на Украине. — С. 65.
- 71 Там само. — С. 62.
- 72 Острянин Д. Ф. Материализм и диалектика в отечественном естествознании. — С. 82.

- ⁷³ Стойкович А. И. Система физики. — С. 1–2.
- ⁷⁴ Стойкович А. И. Начальные основания умозрительной и опытной физики. — С. 6.
- ⁷⁵ Там само. — С. 5.
- ⁷⁶ Стойкович А. И. Система физики. — С. 55.
- ⁷⁷ Див.: Почапський А. М. Філософія в Харківському університеті в першій чверті XIX ст. // Філософська думка. — 1971. — № 3. — С. 108–115.
- ⁷⁸ Цит. за: Описание Архива Министерства народного просвещения. — Т. II. — С. 94.
- ⁷⁹ Русский биографический словарь. — СПб., 1909. — Т. 19. — С. 434.
- ⁸⁰ Бolečух А. Г. До характеристики світогляду В. Н. Каразіна // Український історичний журнал. — 1987. — № 8. — С. 86.
- ⁸¹ Общество наук (1812–1829 гг.) // Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.). — Х.: Тип. Печатное дело, 1911. — С. 210.
- ⁸² Там само. — С. 213.
- ⁸³ Багалеї Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 743.
- ⁸⁴ Див.: Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст.: Посібник для студентів факультету журналістики. — Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1969; Історія української дожовтневої журналістики: Навчальний посібник. — Львів: Вища школа, 1987; Животко А. Історія української преси. — Мюнхен, 1989–1990; Михайлин І. Л. Історія української журналістики: Підручник. — Х., 2000. — Кн. перша: Від журналістики в Україні до української журналістики.
- ⁸⁵ Описание дел Архива Министерства народного просвещения. — Т. II. — С. 94.
- ⁸⁶ Харьковский государственный университет: Ректоры. — С. 8.
- ⁸⁷ Багалеї Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 743.
- ⁸⁸ Соха И. В. Ректорский корпус Харьковского учебного округа (XIX — начало XX в.): К истории возникновения // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». — Х.: Вид-во НУА, 2004. — С. 75.
- ⁸⁹ Там само. — С. 74.
- ⁹⁰ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). — С. 107.
- ⁹¹ Сухомлинов М. И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. — Т. 1. — С. 155.
- ⁹² Багалеї Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 743.
- ⁹³ Там само. — С. 789, 790, 792.

- ⁹⁴ Там само. — С. 904–908.
- ⁹⁵ Там само. — С. 426.
- ⁹⁶ Там само. — С. 470.
- ⁹⁷ Высочаше утверждённый доклад Главного училищного управления — об уставах Московского, Харьковского и Казанского университетов и подведомственных им учебных заведений // Полное собрание законов. — 1830. — Т. 28. — С. 570.
- ⁹⁸ Русский биографический словарь. — СПб., 1909. — Т. 19. — С. 433.
- ⁹⁹ Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 1127.
- ¹⁰⁰ Там само. — С. 357, 712.
- ¹⁰¹ Роммель К. Д. Вказ. праця. — С. 118–119.
- ¹⁰² Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 240.
- ¹⁰³ Там само. — С. 1073.
- ¹⁰⁴ Там само. — С. 906–907.
- ¹⁰⁵ Павлюченко О. В. Вказ. праця. — С. 99.
- ¹⁰⁶ Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 254.
- ¹⁰⁷ Кириллюк Е. П. Роль идей «славянской взаимности» в становлении украинской культуры XIX в. // Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX в. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 284.
- ¹⁰⁸ Стойкович А. Памяти Григория Терлайча, родом серба... — С. 10.
- ¹⁰⁹ Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 670.
- ¹¹⁰ Харківський національний університет за 200 років. — С. 71.
- ¹¹¹ Лавровский Н. А. Из первоначальной истории Харьковского университета // Журнал Министерства народного просвещения. — 1869. — Ч. 145. — № 10. — С. 250–260; Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 292–296; Яновський Л. Харківський університет на початку свого існування (1805–1820). — С. 157–158.
- ¹¹² Лавровский Н. А. Эпизод из истории Харьковского университета. — М.: Унив. типография, 1873. — С. 35–36.
- ¹¹³ Список членов Императорской Академии Наук. 1725–1907 / Сост. Б. Л. Модзалевский. — СПб.: Типогр. Императорской Академии Наук, 1908. — С. 315; Русский биографический словарь. — СПб., 1909. — Т. 19. — С. 434; Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Т. 1. — С. 837.
- ¹¹⁴ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и отредактированные Д. И. Багале́ем. — С. 868.
- ¹¹⁵ Арсенић Ђ. Атанасије Стојковић (1773–1832). — С. 14.

- ¹¹⁶ Розальон-Сошальский А. Г. Мои воспоминания // Харківський університет XIX — на початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2-х тт. — Х.: Сага, 2008. — Т. 1. — С. 33.
- ¹¹⁷ Роммель К. Д. Вказ. праця. — С. 125.
- ¹¹⁸ Физико-математический факультет за первые сто лет его существования (1805–1905). — С. 75.
- ¹¹⁹ Павлюченко О. В. Вказ. праця. — С. 102.